246sk08

८

हल्सन्धौ रुत्व-श्चुत्वादिसन्धिः

प्रस्तावना

पूर्वपाठे स्वरसन्धिः आलोचितः। स्वरसन्धिरेव अच्सन्धिरपि कथ्यते। संहितायाम् (६.१.७२) इत्यधिकारे पठितानि सूत्राणि अच्सन्धिसूत्राणि इति गण्यन्ते। तयोर्य्वावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इति सूत्रस्थम् संहितायाम् इति पदमपि अधिकृतम्। अयमधिकारः अ अ (८.४.६८) इति अष्टाध्याय्याः अन्तिमं सूत्रं यावद् अस्ति। अस्मिन् संहिताधिकारे व्यञ्जनम् अर्थात् हलम् उद्दिश्य कार्यं विधीयते। एकस्य व्यञ्जनस्य अपरव्यञ्जनत्वेन परिणामः अत्र भवति। अत्र व्यञ्जनेषु अर्थात् हल्सु अनुस्वारः अनुनासिकः विसर्गः जिह्वामूलीयः उपध्मानीयः एते अपि गण्यन्ते। तस्मात् हल्सन्धिः इत्यनेन एतेषां समेषाम् अपि परिवर्तनं बोध्यते। तथापि विशिष्य बोधाय कदाचित् हल्सन्धिः विसर्गसन्धिः अनुस्वारसन्धिः इत्यादिव्यपदेशाः भवन्ति। विसर्गसन्धिः पूर्णतया हल्सन्धितः पृथक् कर्तुं नैव शक्यते। यतोहि अष्टाध्याय्याम् पूर्वं विसर्गसन्धिः अस्ति, ततः परं हल्सन्धिः अस्ति। विसर्गसन्धिना कृतं परिवर्तनं हल्सन्धिप्रकरणे गृह्यते। तस्मात् विसर्गसन्धिसूत्राणि कानिचित् हल्सन्धिप्रकरणे एव उपन्यस्तानि। यानि पृथक्तया विसर्गसन्धिप्रकरणे उपन्यस्तुं शक्यानि तानि पृथक् उपन्यस्तानि।

सूत्रे यानि पदानि सन्ति, किञ्च यानि पदानि अनुवृत्यादिभिः लभ्यन्ते, तेषां समेषामपि विभक्तिवचनादिकम् सूत्रव्याख्यायाम् उच्यते। यथा - इको यणचि इति सूत्रे इकः इति षष्ठ्येकवचनान्तम् पदम्। यण् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अचि इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। अस्य प्रकटनस्य लाघवाय इकः (६/१), यण् (१/१), अचि (७/१) इत्यपि उपायावलम्बः क्रियते। तत्र इकः (षष्ठी/एकवचनम्) इत्येव इकः (६/१) इति रूपेण प्रकट्यते। अचि (सप्तमी/एकवचनम्) इत्येव अचि (७/१) इति रूपेण प्रकट्यते। अयमुपायः तत्र तत्र अवगन्तव्यः।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्

- व्यञ्जनसन्धेः बहूनि सूत्राणि ज्ञास्यति।
- त्रिपाद्याम् पूर्वं प्रति परं शास्त्रम् असिद्धम् इत्यस्य बहूनि उदाहरणानि ज्ञास्यति।
- स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषायाः विपुलं प्रवृत्तिक्षेत्रमत्र वीक्षिष्यति।
- व्यञ्जनेषु आन्तरतम्यपरीक्षां कर्तुं प्रभवेत्।
- एकस्यैव स्थलस्य विविधानि वैकल्पिकरूपाणि कथं सम्भवन्ति इति ज्ञास्यति।

प्रस्तुतिः

पदस्य। (८.१.१६) इति अधिकारोऽयम्। इडाया वा (८.३.५४) इति सूत्रं यावत् पदस्य इति अधिकृतम्।

तयोर्य्वावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इति सूत्रस्थः संहितायाम् इति अधिकारः त्रिपाद्याम् अर्थात् असिद्धकाण्डे अस्ति। तेषु सूत्रेषु अयमधिकारः अस्ति। परन्तु सूत्रव्याख्यानकाले बहुधा न उल्लिख्यते। अस्मिन् काण्डे पूर्वं प्रति परं सूत्रम् असिद्धं भवति। अतः तेषां सूत्राणां किं पूर्वतनं सूत्रं किं वा परवर्ती सूत्रमिति स्पष्टं ज्ञानं नास्ति चेत् हल्सन्धिः सुबोधो न भवति। अतः अस्य प्रकरणस्य सुखम् अध्ययनाय त्रिपादी कण्ठस्था अस्ति चेदुत्तमम्।

राम+सु शेते इति उदाहरणे अनुबन्धलोपे रामस् शेते इति स्थिते प्रक्रियया रामः शेते इति रामश्शेते इति प्रयोगद्वयम् साधु गण्यते। पाणिनिव्याकरणे एतयोः प्रयोगयोः सिद्धिः येन क्रमेण भवति तेन क्रमेण अधः सूत्राणि उपन्यस्तानि। एवमेव ततः परं क्रमः आदृतः।

[८.१] ससजुषो रुः॥ (८.२.६६)

सूत्रार्थः - सकारान्तपदस्य सजुषन्तपदस्य च अन्त्यस्य रुः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। ससजुषः रुः इति सूत्रगतपदच्छेदः। सः च सजूः च इति ससजुषौ, तयोः ससजुषोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। इदं षष्ठीद्विवचनम्। रुँः इति प्रथमैकवचनम्। तत्र उँकारः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्-संज्ञां लभते। ततः तस्य लोपः इति सूत्रेण तस्य लोपः च भवति। पदस्य इत्यधिकृतम्। पदयोजना - पदस्य ससजुषो रुः। पदस्य ससजुषो इति समानविभक्तिकम् पदद्वयम्। पदस्य इति विशेष्यम्। ससजुषोः इति विशेषणम्। अतः तदन्तविधिना सकारान्तस्य पदस्य सजुष्-शब्दान्तस्य च पदस्य इति अर्थो लभ्यते। ततः परम् अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया तादृशपदस्य अन्त्यस्य कार्यं भवति। सूत्रार्थो भवति - सकारान्तपदस्य सजुषन्तपदस्य च अन्त्यस्य रुः भवति। अर्थात् यदि पदान्ते सकारः स्यात्, अथवा सजुष्-शब्दान्तस्य पदस्य अन्तिमवर्णः स्यात् चेत् तस्य स्थाने रुँः भवति। इदं नित्यं कार्यम्। अपि च संहिताधिकारे नास्ति।

उदाहरणम् - रामशब्दात् सु इति विभक्तिप्रत्यययोगेन रामस् इति जायते। रामस् इति सुबन्तमस्ति। अतः सुप्तिङन्तं पदमिति सूत्रेण तस्य पदसंज्ञा भवति। रामस् इति सकारान्तं पदमस्ति। तस्य अन्त्यस्य सकारस्य ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुः भवति। रुँः इत्यस्मिन् उँकारः अनुनासिकः अस्ति। तस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण लोपः च भवति। तदा रामर् इति जायते। तदा -

[८.२] खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ (८.३.१५)

सूत्रार्थः - खरि अवसाने च परे पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। खरवसानयोः विसर्जनीयः इति सूत्रगतपदच्छेदः। खर् च अवसानञ्च इति खरवसाने, तयोः खरवसानयोः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। पदस्य इत्यधिकृतम्। रो रि इति सूत्रात् रः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - खरि अवसाने च पदस्य रः विसर्जनीयः। अत्र पदस्य रः इति समानविभक्तिकं पदद्वयम्। पदस्य इति विशेष्यम्, रः इति विशेषणम्। अतः तदन्तविधिना रेफान्तपदस्य इति लभ्यते। तत्रापि रेफान्तपदस्य इति अल्समुदायबोधकात् स्थानषष्ठी श्रूयते। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया रेफान्तस्य पदस्य अन्त्यस्य इति अर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - खरि अवसाने च परे रेफान्तपदस्य अन्त्यस्य विसर्गः भवति। इदमेव - खरि अवसाने च परे पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात् इति सरलतया प्रकट्यते। परन्तु अयं फलितार्थः अस्ति न तु परिभाषादियोजनेन निष्पन्नः अर्थः।

उदाहरणम् - रामः।

सूत्रार्थसमन्वयः - रामप्रातिपदिकात् सुविभक्तियोगेन रामस् इति जाते ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुत्वं भवति। तदा रामर् इति शब्दः लभ्यते। ततः परं यदि किमपि पदं नास्ति, अर्थात् वर्णोच्चारणाभावः अस्ति, तर्हि अवसानम् अस्ति। तदा अवसाने परे रेफस्य खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेण विसर्गः भवति। तेन रामः इति रूपं सिद्ध्यति।

यदि वाक्यसंस्कारपक्षः तर्हि राम इति प्रातिपदिकात् सु इति विभक्तियोगेन, किञ्च तस्मात् परं शेते इति शब्दप्रयोगेन रामस् शेते इति स्थितिः उद्भवति। तत्र रामस् इति पदमस्ति। तस्य अन्ते सकारः अस्ति। अतः ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुत्वं भवति। तदा रामर् शेते इति स्थितिः जायते। रामर् शेते इत्यत्र रेफात् परम् खर् शकारः अस्ति। किञ्च अयं रेफः पदान्तः अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण रेफस्य स्थाने विसर्गः भवति। तेन रामः शेते इति स्थितिः जायते। तदा -

[८.३] विसर्जनीयस्य सः॥ (८.३.३४)

सूत्रार्थः - खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् द्वे पदे स्तः। विसर्जनीयस्य (६/१), सः (१/१), सकारः इति तदर्थः। पदस्य इति अधिकृतम्। खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रात् खरि इति एकांशः अनुवर्तते। स च मण्डूकप्लुत्या आयाति। मण्डूकाः यथा उत्प्लुत्य उत्प्लुत्य गच्छन्ति तथा क्वचित् पदानि अपि कानिचित् सूत्राणि त्यक्त्वा उत्प्लुत्य गच्छन्ति। अर्थात् यत् पदम् अनुवर्तते तत् स्वस्थानतः यावद् दूरं गच्छति तावत् यदि क्रमशः सर्वेषु सूत्रेषु न गृह्यते परन्तु परवर्तिषु क्वचिद् गृह्यते तदा तत् पदम् मण्डूकप्लुत्या गच्छतीति कथ्यते। पदयोजना - संहितायाम् पदस्य विसर्जनीयस्य खरि सः। पदस्य विसर्जनीयस्य इति समानविभक्तिं पदद्वयमस्ति। अतः तदन्तविधिना विसर्गान्तस्य पदस्य इति अर्थो लभ्यते। ततः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया विसर्गान्तपदस्य अन्त्यस्य इति अर्थो लभ्यते। सूत्रार्थो भवति - विसर्गान्तपदस्य अन्त्यस्य खरि परे सः भवति संहिता चेत्। इदमेव - खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् इति बहुत्र प्रकट्यते।

उदाहरणम् - रामः शेते इत्यत्र विसर्गात् परं खर् अस्ति। अतः विसर्जनीयस्य सः इति प्रकृतसूत्रेण विसर्गस्य नित्यं सकारः प्राप्तः। तदा -

[८.४] वा शरि॥ (८.३.३५)

सूत्रार्थः - शरि विसर्गस्य विसर्गः वा भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयमस्ति। वा इति विकल्पार्थे अव्ययम्। शरि इति सप्तम्येकवचनम्। विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रात् विसर्जनीयस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। शर्परे विसर्जनीयः इति सूत्रात् विसर्जनीयः इति प्रथमान्तं विधेयपदमनुवर्तते। पदस्य इत्यधिकृतम्। संहितायाम् इत्यधिकृतम्। वाक्ययोजना - संहितायाम् पदस्य शरि विसर्जनीयस्य वा विसर्जनीयः। विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण नित्यं विसर्गे प्राप्ते वा शरि इति सूत्रेण विकल्पेन विसर्गः विधीयते। यदा विसर्गः न भवति तदा विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण सकारः भवतीति अवधेयम्। सूत्रार्थो भवति - शरि विसर्गस्य विसर्गः वा भवति।

उदाहरणम् - रामः शेते।

सूत्रार्थसमन्वयः - रामः शेते इति स्थिते अत्र पदान्तः विसर्गः अस्ति। तस्मात् परं शर् शकारः अस्ति। विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण नित्यं सकारे प्राप्ते वा शरि इति प्रकृतसूत्रेण विसर्गस्य विकल्पेन विसर्गः भवति। तेन रामः शेते इति सिद्धिः भवति।

यदा तु रामः शेते इत्यत्र विसर्गाभावपक्षः आद्रियते तदा विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारे कृते रामस् शेते इति स्थितिः उद्भवति। तदा - (अग्रिमसूत्रे द्रष्टव्यम्)

पूर्वत्रासिद्धम् इति सूत्रस्य प्रभावः - विसर्गाभावपक्षे तु रामः शेते इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः इति उत्सर्गसूत्रेण सकारः भवति। तेन रामस् शेते इति स्थितिः जायते। अत्र रामस् इति शब्दे यद्यपि पदान्ते सकारः दृश्यते तथापि ससजुषो रुः इति सूत्रेण अत्र पुनः रुत्वं न भवति। कुत इति चेदुच्यते यद् अधुना रामस् इत्यत्र यः सकारः स विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण विहितः। ससजुषो रुः (८.२.६६) इति विसर्जनीयस्य सः (८.३.३४) इति च एतत् सूत्रद्वयं त्रिपाद्याम् अस्ति। त्रिपाद्याम् पूर्वं प्रति परं सूत्रम् असिद्धम् भवति। अत एव पूर्वं विद्यमानं ससजुषो रुः इति सूत्रं प्रति विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रम् असिद्धम्। अर्थात् ससजुषो रुः इति सूत्रं नैव पश्यति यद् अत्र सकारः अस्तीति। तत्राधुना -

उदाहरणम् - रामः चिनोति इति स्थिते विसर्गः अस्ति। तस्मात् परं खर् चकारः अस्ति। अतः विसर्जनीयस्य सः इति प्रकृतसूत्रेण विसर्गस्य सकारः भवति। तेन रामस् चिनोति इति भवति। तदा -

[८.५] स्तोँः श्चुँना श्चुँः॥ (८.४.३९)

सूत्रार्थः - सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। स् च तुः च इति स्तुः। तस्य स्तोः इति समाहारद्वन्द्वसमासः। तुँः इत्यनेन अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः इति ग्रहणकशास्त्रबलात् त् थ् द् ध् न् इति तवर्गः बोध्यः। तेन स्तोः इति पदस्य सकारः तवर्गश्च इत्यर्थः। श् च चुँः च इति श्चुः। तेन

श्चुना। इति समाहारद्वन्द्वसमासः। अत्र चुँः इत्यनेन च् छ् ज् झ् ञ् इति चवर्गः ग्राह्यः। तेन श्चुना इत्यस्य शकारः चवर्गश्च इति अर्थः। श् च चुँः च इति श्चुः इति समाहारद्वन्द्वसमासः। सौत्रं पुंस्त्वम्। तयोर्य्वावचि संहितायाम् (८.२.१०८) इत्यतः संहितायामिति अधिकृतमस्ति। सूत्रार्थो भवति - सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः। स्थानित्वेन सकारः तवर्गः च अस्ति। आदेशत्वेन शकारः चवर्गः चास्ति। स्थानिनः षट् आदेशाः च षट्। अतः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया आदेशाः क्रमशः भवेयुः। सकारस्य तवर्गस्य शकारेण चवर्गेण च यथासंभवं योगे सकारस्य स्थाने सकारः, तवर्गस्य स्थाने च चवर्गः भवति। तदेव श्चुत्वम् इति उच्यते।

स्तोः इति पदे, श्चुः इति च पदे समाहारद्वन्द्वसमासः अस्ति। समाहारद्वन्द्वसमासे च पदं नपुंसकलिङ्गं भवति। अतः स्तु इति श्चु इति शब्दयोः रूपे नपुंसकलिङ्गे स्याताम्। तेन स्तुनः श्चु इत्येव रूपे स्याताम्। किन्तु सूत्रे स्तोः इति श्चुः इति पुंसि प्रयोगः अस्ति। तत्कथम्। तत्रोच्यते - पाणिनिसूत्राणि वेदाङ्गानि भवन्ति। अतः तत्र नियमस्य व्यतिक्रमः अपि भवितुमर्हति। सूत्रवशात् पुंलिङ्गमस्ति। तदा सौत्रं पुंलिङ्गमिति कथ्यते।

उदाहरणम् - रामश्शेते। रामश्चिनोति।

सूत्रार्थसमन्वयः - रामस् शेते इत्यत्र स्तोः सकारस्य श्चुना शकारेण योगः अस्ति। अतः सकारस्य स्थाने षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषाबलेन स्तोः श्चुना श्चुः इति प्रकृतसूत्रेण शकारः भवति। तेन रामश्शेते इति सन्धिकार्यं फलति।

रामस् चिनोति इत्यत्र स्तोः सकारस्य श्चुना चकारेण योगः अस्ति। अतः सकारस्य स्थाने षष्ठी स्थानेयोगा इति परिभाषाबलेन स्तोः श्चुना श्चुः इति प्रकृतसूत्रेण शकारः भवति। तेन रामश्चिनोति इति सन्धिकार्यं फलति।

अस्मिन् उदाहरणे सकारस्य चकारेण योगः अस्ति। स्तोः श्चुना योगः इत्यत्र यथासंख्यम् इत्यस्य प्रयोजनं नास्तीति स्पष्टीकरणाय एव इदमुदाहरणमत्र उपन्यस्तम्। स्तोः मध्ये सकारः प्रथमः वर्णः, श्चुना इत्यत्र चकारः द्वितीयः वर्णः। अतः योगविषये यथासंख्यं नास्तीति अवधेयम्।

अधुना सच्चित् इति रूपमपि स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रस्य उदाहरणम् अस्ति। परन्तु तत्र क्रमशः इतोऽपि अधिकानां सूत्राणाम् अपेक्षा अस्ति। अतः तस्य रूपस्य साधनाय येन क्रमेण सूत्राणि आयान्ति तेन क्रमेण अधस्तात् उपादीयन्ते। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां लघुसिद्धान्तकौमुद्यां वा इको यणचि इति अच्सन्धिसूत्रानन्तरम् अनचि च इति हल्सन्धिसूत्रम् उपन्यस्तम्। ततः परं झलां जश् झशि इत्यपि हल्सन्धिसूत्रम् उपात्तम्। परन्तु प्रकरणं तु अच्सन्धिः इति उल्लिखितम् अस्ति। तर्हि कथं हल्सन्धिसूत्राणि अपि तत्र आनीतानि इति प्रश्नः चेद् उत्तरम् इदमेव दीयते यत् एकस्य शब्दस्य सम्पूर्णं रूपं साधयितुं यानि सूत्राणि आवश्यकानि तानि दत्तानि। तत्र कदाचित् अच्सन्धिप्रकरणस्य सूत्रम् आवश्यकम्, कदाचिच्च हल्सन्धिप्रकरणस्य सूत्रम् आवश्यकम्। तर्हि सूत्राणां संकरः अपरिहार्यकारणेन कृतः। तथैव हल्सन्धिप्रकरणे विसर्गसन्धिप्रकरणस्य सूत्राणि आवश्यकानि भवन्ति अपरिहार्यतया। अतः

येन क्रमेण किमपि एकं साधु रूपं साधनीयं चेत् यानि सूत्राणि आवश्यकानि तानि अत्र आनीतानि। तेन सूत्राणां संकरः यद्यपि जातः तथापि अपरिहार्यः सः इति।

[८.६] झलां जशोऽन्ते॥ (८.२.३९)

सूत्रार्थः - पदान्ते झलां स्थाने जशः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। झलाम् जशः अन्ते इति सूत्रगतपदच्छेदः। झलाम् (६/३), जशः (१/३), अन्ते (७/१)। पदस्य इति अधिकृतम्। पदयोजना - पदस्य अन्ते झलां जशः। सूत्रार्थो भवति - पदान्ते झलां स्थाने जशः भवन्ति। झल् जश् च प्रत्याहारौ। झल् स्थानी जश् आदेशः च। स्थानिसंख्यातः आदेशसंख्या भिन्ना। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषाबलेन स्थानिना स्थानतः अन्तरतमः आदेशः कर्तव्यः।

उदाहरणम् - सत् चित् (सत्यम् च ज्ञानम् च इत्यर्थः) इति स्थिते सत् इति शब्दस्य तकारः पदान्ते अस्ति। स च झल् अस्ति। अतः प्रकृतसूत्रेण तकारस्य स्थाने जश् भवति। तकारः एकः स्थानी, तस्य स्थाने जश् - ज् ब् ग् ड् द् इति पञ्च आदेशाः। स्थानिसंख्यातः आदेशसंख्या विषमा। अतः एषु कतमः स्यादिति प्रश्नः। तदा स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानिना अन्तरतमः आदेशः कर्तव्यः। अधस्तात् आन्तर्यम् कथं परीक्ष्यते इति प्रदर्श्यते।

आन्तरतम्यपरीक्षा - आन्तर्यम् च स्थानार्थगुणप्रमाणकृत् चतुर्विधम्। प्रमाणमत्र उच्चारणकालः। स्थानिनः उच्चारणकालः अर्धमात्रा, आदेशानामपि उच्चारणकालः अर्धमात्रा एव। तेन तेषु कोऽपि एकः अन्तरतमः इति वक्तुं न शक्यते।

गुणः बाह्ययत्नः भवति। तकारस्य बाह्ययत्नाः - विवारः श्वासः अघोषः अल्पप्राणः इति। ज् ब् ग् ड् द् एषां बाह्ययत्नाः - संवारः नादः घोषः अल्पप्राणः इति। अतः एषु कोऽपि एकः अन्तरतमः इति वक्तुं न शक्यते।

सामान्यतः वर्णानां न कोऽपि अर्थः अत्र गृह्यते। तस्मात् अर्थकृद् आन्तर्यम् न परीक्ष्यते।

तकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः। जकारस्य उच्चारणस्थानं तालु, बकारस्य ओष्ठौ, गकारस्य कण्ठः, डकारस्य मूर्धा, दकारस्य दन्ताः। तकारस्य यदुच्चारणस्थानं तदेव उच्चारणस्थानं दकारस्यापि अस्ति। अतः तकारस्य दकारेण स्थानकृदान्तर्यं लभ्यते। तेन तकारस्य स्थाने दकारः आदेशः भवति। तदा सद् चित् इति स्थितिः जायते। अत्र स्तोः दकारस्य श्चुना चकारेण योगः अस्ति। अतः स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया जकारः भवति। तेन सज् चित् इति स्थितिः उद्भवति। तदा -

[८.७] खरि च॥ (८.४.५४)

सूत्रार्थः - खरि परे झलां चरः भवन्ति।

सूत्रव्याख्या - साक्षात् लक्ष्यं संस्करोति इति विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। खरि इति सप्तम्येकवचनम्। च इति अव्ययपदम्। झलां जश् झशि इति सूत्रात् झलाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तम्

पदमनुवर्तते। अभ्यासे चर्च इति सूत्रात् चर् इति प्रथमैकवचनान्तं पदमनुवर्तते, तस्य प्रथमाबहुवचनत्वेन चरः इति परिणामः भवति। पदयोजना - खरि झलाम् चरः। सूत्रार्थो भवति - खरि परे झलां स्थाने चरः भवन्ति।

उदाहरणम् - सत् चित् इति स्थिते झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण तकारस्य दकारे कृते सद् चित् इति स्थितिः जायते। तत्रापि स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण दकारस्य जकारे कृते सज् चित् इति स्थितिः उद्भवति। तत्र यः झल् जकारः तस्मात् परं खर् चकारः अस्ति। अतः खरि च इति सूत्रेण जकारस्य स्थाने चर् - च् ट् त् क् प् श् ष् स् एषु अन्यतमः विधीयते। स्थान्यादेशयोः संख्यावैषम्यम् अस्ति। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया अत्र नियमः कर्तव्यः। स्थानिना सदृशतमः आदेशः कर्तव्यः। सादृश्यं च स्थानार्थगुणप्रमाणकृत् चतुर्विधम्। अतः किम् आन्तर्यम् अत्र ग्राह्यम् इति प्रश्नः। झलां जशोऽन्ते इति सूत्रे सविस्तरं व्याख्यातम् अस्ति। अत्र लघुना उच्यते।

अत्र आदेशेषु समेषाम् एव अर्धमात्राकालिकं प्रमाणं समानम्, गुणः अर्थात् बाह्ययत्नः समानः, वर्णस्य न कोऽपि अर्थः। अतः प्रमाणकृद् गुणकृद् अर्थकृत् च आन्तर्यं नैव सम्भवति। स्थानकृदान्तर्यं तावद् अवशिष्टं परीक्ष्यते। स्थानी जकारः, तस्य उच्चारणस्थानं तालु। आदेशेषु चकारस्य शकारस्य च उच्चारणस्थानं तालु। श् ष् स् इति एषां स्थाने श् ष् स् एव क्रमशः भवन्ति इति व्यवस्था अस्ति। अतः जकारस्य स्थाने चकारः एव आदेशः भवति। तदा सच् चित् इति जायते। वर्णमेलनेन सच्चित् इति इष्टं साधु रूपं निष्पद्यते।

इदमत्र अवधेयम् - सत् चित् स्थिते प्रथममेव स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) सूत्रं कुतः न प्रवर्तते इति प्रश्नः उदेति। अथवा खरि च (८.४.५४) इति सूत्रमेव आदौ कुतः न प्रवर्तते। तत्रोत्तरम् इदं यत् असिद्धकाण्डे पूर्वसूत्रं प्रति परसूत्रम् असिद्धम् अस्ति। परसूत्रेण कृतं कार्यम् पूर्वसूत्रदृष्ट्या नास्ति एव। अतः असिद्धकाण्डे येन क्रमेण सूत्राणि अष्टाध्याय्याम् उपात्तानि तेन क्रमेण तेषां प्रवृत्तिः भवति। अतः सत् चित् इति स्थिते सर्वादौ असिद्धकाण्डे झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इति सूत्रं प्रवर्तते। तेन तकारस्य जश् दकारः भवति। तदा सद् चित् इति स्थितिः भवति। अत्रापि आपाततः स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति किञ्च खरि च (८.४.५४) इति अनयोः युगपत् प्राप्तिः अस्ति। परन्तु स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति सूत्रम् असिद्धकाण्डे पूर्वम् अस्ति, खरि च (८.४.५४) इति परम् अस्ति। अतः पूर्वसूत्रस्य स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इत्यस्य प्रवृत्तिः आदौ भवति। तेन स्तोः दकारस्य श्चुः जकारः भवति। तदा सज् चित् इति स्थितिः उपजायते। अत्र पदान्ते झल् जकारः अस्ति। अतः पुनः झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) प्रवर्तताम् इति न चिन्तनीयम्। यतो हि झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इति सूत्रं प्रति स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति सूत्रम् असिद्धम्। अतः झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इति सूत्रदृष्ट्या तत्र जकारः नास्ति एव। तत्र दकारः एव अस्ति। अतः झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इति सूत्रं पुनः न प्रवृत्तिम् अर्हति। अन्ते च खरि च (८.४.५४) सूत्रदृष्ट्या स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति सूत्रं सिद्धम् अस्ति। अतः खरि च (८.४.५४) प्रवर्तते। तेन जकारस्य स्थाने खर् चकारः विधीयते। अतः सच्चित् इति रूपं निष्पद्यते।

[८.८] शात्॥ (८.४.४३)

सूत्रार्थः - शात् परस्य तवर्गस्य चवर्गो न।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अस्मिन् शात् इति एकमेव पञ्चम्येकवचनान्तं पदमस्ति। तोः षि इति सूत्रात् तोः इति षष्ठ्यन्तम् पदमनुवर्तते। न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रात् न इत्यव्ययपदमनुवर्तते। स्तोः श्चुना श्चुः इत्यस्मात् सूत्रात् चुः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - शात् तोः चुः न। सूत्रार्थो भवति - शात् परस्य तवर्गस्य चवर्गो न।

उदाहरणम् - विश्नः। प्रश्नः।

सूत्रार्थसमन्वयः - विच्छ्-धातोः नङ्-प्रत्यययोगेन विच्छ्+न इति जाते छकारस्य शकारे कृते विश् न इति स्थितिः जायते। तदा स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण नकारस्य ञकारे प्राप्ते शकारात् परस्य तवर्गस्य सत्त्वात् शात् इति सूत्रेण निषेधः भवति। तेन विश्नः इति रूपं निष्पद्यते। गतिः प्रवेशः वा तदर्थः।

प्रच्छ्-धातोः नङ्-प्रत्यययोगे प्रच्छ्+न इति स्थिते छकारस्य शकारे कृते (छकारस्य अभावे तुकः चकारः अपि न तिष्ठति।) प्रक्रियया प्रश् न इति स्थितिः भवति। तदा स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण नकारस्य ञकारे प्राप्ते शकारात् परस्य तवर्गस्य सत्त्वात् शात् इति सूत्रेण निषेधः भवति। तेन प्रश्नः इति रूपं निष्पद्यते।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. ससजुषो रुः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२. खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रे कयोः तदन्तविधिः भवति।

३. अवसाने रेफस्य विसर्गः केन सूत्रेण भवति।

४. कदा विसर्गस्य विसर्गः विकल्पेन भवति केन च सूत्रेण।

५. स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रे कयोः यथासंख्यमस्ति।

६. स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रे कयोः यथासंख्यन्नास्ति।

७. सत् चित् इति स्थिते प्रथममेव स्तोः श्चुना श्चुः सूत्रं प्रवर्तेत न वा इति उपपादयत।

८. तोः चुना योगे चुत्वं क्व न।

९. प्रश्नः इत्यत्र स्तोः श्चुना योगेऽपि श्चुत्वं कुतो न।

१०. रामस् चेष्टते इत्यतः परं प्रथमं किं सूत्रं प्रवर्तेत।

१) ससजुषो रुः २) खरवसानयोर्विसर्जनीयः

३) खरि च ४) झलां जशोऽन्ते

११. रामस् चेष्टते इत्यतः क्रमेण एतानि कार्याणि भवन्ति चेत् रामश्चेष्टते इति रूपं निष्पद्यते।

१) रुत्वम् - विसर्जनीयः - सः - श्चुत्वम्

२) विसर्जनीयः - रुत्वम् - सः - श्चुत्वम्

३) श्चुत्वम् - रुत्वम् - सः - विसर्जनीयः

४) ष्टुत्वम् - श्चुत्वम् - रुत्वम् - जश्त्वम्

१२. झलां जशोऽन्ते इत्यत्र कस्य अन्ते, कस्य किं भवति।

१) झलाम् अन्ते पदस्य जश् भवति।

२) पदस्य अन्ते जशः झल् भवति।

३) जशः अन्ते स्तोः झल् भवति।

४) पदस्य अन्ते झलः जश् भवति।

१३. वणिज् छात्रः इति स्थिते प्रथमं किं सूत्रं प्रवर्तेत।

१) चोः कुः २) खरि च ३) झलां जशोऽन्ते ४) वा पदान्तस्य

[८.९] ष्टुना ष्टुः॥ (८.४.४०)

सूत्रार्थः - सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ स्तः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् पदद्वयम् अस्ति। ष् च टुः च ष्टुः, तेन ष्टुना इति द्वन्द्वसमासः। ष् च टुः च इति ष्टुः इति द्वन्द्वसमासः, सौत्रं पुंस्त्वम्। स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रात् स्तोः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। स् च तुः च स्तुः, तस्य स्तोः इति द्वन्द्वसमासः। पदयोजना - स्तोः ष्टुना ष्टुः। सूत्रार्थो भवति - सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ स्तः।

तवर्गस्य षकारेण योगः भवति चेत् ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण प्राप्तं ष्टुत्वं तोः षि इति सूत्रेण निषिध्यते। तवर्गस्य षकारेण योगे सति ष्टुत्वं तदा एव प्राप्तुं शक्नोति यदि स्तोः ष्टुना योगविषये यथासंख्यम् नास्ति। अर्थात् सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां यथासम्भवम् योगः भवति, तत्र यथासंख्यं नास्ति इति तोः षि इति सूत्रारम्भात् ज्ञाप्यते पाणिनिमुनिना।

उदाहरणम् - देवष्षडाननः।

सूत्रार्थसमन्वयः - देवशब्दात् सुप्रत्यययोगेन देवस् षडाननः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुत्वं भवति। तेन देवर् षडाननः इति जायते। ततः खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेण विसर्गे कृते देवः षडाननः इति जायते।

देवः षडाननः इति स्थिते अत्र पदान्तः विसर्गः अस्ति। तस्मात् परं शर् षकारः अस्ति। विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण नित्यं सकारे प्राप्ते वा शरि इति विसर्गस्य विकल्पेन विसर्गः भवति। तेन देवः षडाननः इति सिद्धिः भवति।

विसर्गाभावपक्षे तु देवः षडाननः इत्यत्र विसर्जनीयस्य सः इति उत्सर्गसूत्रेण सकारः भवति। तेन देवस् षडाननः इति स्थितिः जायते। अत्र स्तोः सकारस्य ष्टुना षकारेण योगः अस्ति। अतः ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण सकारस्य षकारे कृते देवष्षडाननः इति साधु रूपं निष्पद्यते।

गीतायाष्टीका। गीतायास् टीका इति स्थिते ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुत्वे गीतायार् टीका इति स्थिते खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे गीतायाः टीका इति स्थितिः जायते। ततः विसर्जनीयस्य सः इति सूत्रेण विसर्गस्य सकारे कृते गीतायास् टीका इति जायते। तत्र स्तोः सकारस्य ष्टुना टकारेण योगः अस्ति। अतः ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण सकारस्य यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषाबलेन षकारे कृते गीतायाष्टीका इति साधु रूपं निष्पद्यते।

स्तोः ष्टुना योगः इत्यत्र यथासंख्यम् इत्यस्य प्रयोजनं नास्तीति स्पष्टीकरणाय एव इदमुदाहरणमत्र उपन्यस्तम्। स्तोः मध्ये सकारः प्रथमः वर्णः, ष्टुना इत्यत्र टकारः द्वितीयः वर्णः। तथापि ष्टुना ष्टुः इति सूत्रं प्रवर्तते। अतः योगविषये यथासंख्यं नास्तीति अवधेयम्।

[८.१०] न पदान्ताट्टोरनाम्॥ (८.४.४१)

सूत्रार्थः - पदान्तात् टवर्गात् परस्य नामवयवभिन्नस्य स्तोः ष्टुः न।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। न पदान्तात् टोः अनाम् इति सूत्रे उपात्तानां पदानां सन्धेः विच्छेदः। न इति अव्ययपदम्। पदस्य अन्तः पदान्तः, तस्मात् पदान्तात् इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। टोः इति टुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनम्। अनाम् इति यद्यपि प्रथमैकवचनम् इव भाति तथापि तत् अनाम् इति प्रातिपदिकस्य षष्ठ्यन्तम् पदम्। परन्तु तत्र षष्ठी लुप्ता। अतः लुप्तषष्ठीकम् पदमिति उच्यते। अस्य च पदस्य नामावयवभिन्नस्य इत्यर्थः। अर्थात् नाम् इत्यस्य यः अवयवः नकारः, तद्भिन्नस्य इति यावत्। स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रात् स्तोः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। स् च तुः स्तुः, तस्य स्तोः इति द्वन्द्वसमासः। ष्टुना ष्टुः इति सूत्रात् ष्टुः इति प्रथमान्तं पदम् अनुवर्तते। ष् च टुः च ष्टुः इति द्वन्द्वसमासः। पदयोजना - न पदान्तात् टोः अनाम् स्तोः ष्टुः। सूत्रार्थो भवति - पदान्तात् टवर्गात् परस्य नामवयवभिन्नस्य स्तोः ष्टुः न।

उदाहरणम् - षट् सन्तः।

सूत्रार्थसमन्वयः - षष् इति प्रातिपदिकस्य षड् इति प्रथमान्तं रूपम्। षड् सन्तः इति स्थिते स्तोः सकारस्य ष्टुना डकारेण सह योगः अस्ति। तत्र ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण सकारस्य ष्टुत्वम् षकारः प्राप्तः। परन्तु अत्र पदान्तः टवर्गः डकारः अस्ति। ततः परं स्तुः सकारः अस्ति। अत एव न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रेण निषेधः भवति। षकारः न भवति। ततः परं झलः डकारात् परं खर् सकारः अस्ति। अतः खरि च इति सूत्रेण डकारस्य स्थाने स्थानतः आन्तर्याद् टकारः भवति। तदा षट् सन्तः इति साधु रूपं निष्पद्यते।

८.१०.१) अनाम्नवति-नगरीणामिति वाच्यम्। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रेण कृतः निषेधः नाम् इति शब्दावयवं विहाय अन्यत्र भवति। स्तोः ष्टुत्वस्य निषेधः नाम् इत्यत्र यथा न भवति तथा नवति नगरी इति शब्दानाम् अपि निषेधः न भवतु इति। अर्थात् ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण नाम् नवति नगरी एषां त्रयाणामपि ष्टुत्वम् भवति इति वार्तिकस्य भावः।

उदाहरणम् - षण्णाम्। षण्णवति। षण्णगर्यः।

वार्तिकार्थसमन्वयः - षष् इति प्रातिपदिकस्य षष्ठीबहुवचनान्तं रूपं षण्णाम् इति। तत्र रूपसाधनक्रमे षष् आम् इति स्थिते नुडागमे कृते षष् नाम् इति जायते। तत्र झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण पदान्तस्य षकारस्य स्थानकृदान्तर्यात् डकारे कृते षड् नाम् इति स्थितिः उद्भवति। तत्राधुना स्तोः नकारस्य ष्टुना डकारेण योगः अस्ति। अतः ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण नकारस्य ष्टुत्वे यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया णकारे षड् णाम् इति जायते। प्रत्यये भाषायां नित्यम् इति वार्तिकम् अस्ति। तेन डकारस्य नित्यं णकारः भवति। एवञ्च षण्णाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रेण कृतः ष्टुत्वनिषेधः अनाम् इति पदवशात् नाम् इति अंशे न भवति। ष्टुत्वं च भवति।

षडधिका नवतिः इति विग्रहे, ततः समासे कृते षड् नवतिः इति स्थितिः उद्भवति। तत्र स्तोः नकारस्य ष्टुना डकारेण योगः अस्ति। अतः ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण नकारस्य ष्टुत्वे णकारे प्राप्ते न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रेण तस्य निषेधः प्राप्नोति। परन्तु अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् इति वार्तिके नवतिशब्दस्य उपादानम् कृतम्। तेन ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण निर्बाधं ष्टुत्वं भवति। तदा षड् णवतिः इति स्थितिः जायते। ततश्च प्रक्रियया षण्णवतिः इति रूपं निष्पद्यते।

[८.११] तोः षि॥ (८.४.४२)

सूत्रार्थः - तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। तोः (६/१), षि (७/१)। न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रात् न इति अव्ययपदमनुवर्तते। ष्टुना ष्टुः इति सूत्रात् ष्टुः इति प्रथमान्तम् पदम् अनुवर्तते। ष् च टुः च ष्टुः इति द्वन्द्वसमासः। पदयोजना - तोः ष्टुः न षि। सूत्रार्थो भवति - तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम्। अर्थात् यदि तवर्गात् परं षकारः अस्ति तर्हि ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण प्राप्तं ष्टुत्वं न भवति।

उदाहरणम् - सन् षष्ठः।

सूत्रार्थसमन्वयः - अस्-धातोः शतृप्रत्यययोगे पुंलिङ्गे प्रथमैकवचनम् सन्। सन् षष्ठः इति स्थिते स्तोः नकारस्य ष्टुना षकारेण योगः अस्ति। अतः ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण अत्र स्तोः नकारस्य ष्टुत्वं णकारः प्राप्नोति। परन्तु तोः षि इति प्रकृतसूत्रेण तस्य निषेधो भवति। किञ्च सन् षष्ठः इत्येव रूपं साधु इति सिद्ध्यति।

अपवादः - ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) इति तोः षि (८.४.४३) इति इदं सूत्रद्वयम् असिद्धकाण्डे अस्ति। किञ्च तोः षि इति सूत्रं ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) इति सूत्रात् परम् अस्ति। अतः ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) इति सूत्रं प्रति तोः षि (८.४.४३) इति सूत्रम् पूर्वत्रासिद्धम् (८.२.१) इति सूत्रेण असिद्धम् अस्ति। तोः षि (८.४.४३) इत्यनेन निषेधे क्रियमाणे अपि ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) इति सूत्रम् प्रवृत्तिम् अर्हति। यदि प्रवर्तेत तर्हि तोः षि (८.४.४३) इति सूत्रं व्यर्थं भवेत्। किन्तु पाणिनेः न किमपि सूत्रं व्यर्थम्। अतः

वचनप्रामाण्यात् ष्टुना ष्टुः (८.४.४१) इत्यस्य तोः षि (८.४.४३) इति सूत्रम् अपवादः भवति। अपवादः च असिद्धः न भवति।

पाठगतप्रश्नाः-२

१४. ष्टुना ष्टुः इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

१५. ष्टुना ष्टुः इति सूत्रे कयोः यथासंख्यमस्ति।

१६. ष्टुना ष्टुः इति सूत्रे कयोः यथासंख्यन्नास्ति।

१७. कदा स्तोः ष्टुः न।

१८. षण्णाम् इत्यत्र पदान्तात् टवर्गात् परस्य स्तोः ष्टुत्वं निषेधसत्त्वेऽपि कथम्।

१९. सन् षष्ठः इत्यत्र स्तोः ष्टुना योगेऽपि ष्टुत्वं कुतो न।

२०. ष्टुना ष्टुः इत्यस्य निषेधसूत्रं किम्।

१) तोः षि   २) शात्   ३) खरि च   ४) झलां जशोऽन्ते

२१. एषु किं निषेधसूत्रं नास्ति।

१) तोः षि   २) शात्   ३) न पदान्ताट्टोरनाम्   ४) खरि च

[८.१२] यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥ (८.४.४४)

सूत्रार्थः - पदान्तस्य यरः अनुनासिके परे अनुनासिकः वा भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। यरः अनुनासिके अनुनासिकः वा इति सूत्रगतपदच्छेदः। यरः (६/१), अनुनासिके (७/१), अनुनासिकः (१/१), वा इत्यव्ययपदम्। न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रात् पदान्ताद् इति पञ्चम्यन्तं पदमनुवर्तते। तच्च पदान्तस्य इति षष्ठ्यन्ततया विपरिणमते। तदा पदयोजना भवति - यरः पदान्तस्य अनुनासिके अनुनासिकः वा। सूत्रार्थो भवति - पदान्तस्य यरः अनुनासिके परे अनुनासिकः वा भवति।

विवृतिः - अनुनासिके परे यरः स्थाने अनुनासिकः भवति। स्थानी यर् आदेशः च अनुनासिकः। ननु तत्र अनुनासिकाः के सन्ति। रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति इति वचनम्, अर्थात् रेफस्य श् ष् स् ह् इत्येषां च सवर्णः नास्ति, रेफः श् ष् स् ह् वा अनुनासिकाः न भवन्ति। य् यँ व् वँ ल् लँ इति यवलानाम् अनुनासिकाः सन्ति। परन्तु कस्यापि पदस्य अन्ते यवलाः न भवन्ति। अतः तेषाम् स्थाने तेषामेव अनुनासिकः न भवति। सर्वेषामपि स्वराणाम् अनुनासिकाः सन्ति। इत्थम् केवलम् सर्वे स्वराः यँ वँ लँ ञ् म् ङ् ण् न् एते एव अनुनासिकाः सन्ति। तेषु कतमः भवेद् इति स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया निर्णयम्। चवर्गं विहाय वर्गाणां पञ्चमे वर्णे परे, पदान्ते वर्तमानस्य वर्गाणां प्रथमस्य तृतीयस्य च वर्णस्य स्थाने तद्वर्णस्य तृतीयः पञ्चमो वा वर्णो भवतीति निर्गलितः अर्थः बोध्यः।

उदाहरणम् - एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - एतस्य मुरारिः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। अथवा एष मुरारिः इति कर्मधारयसमासः। समासे कृते एतद् मुरारिः इति स्थितिः जायते। एतद् इति दकारान्तं सर्वनाम अस्ति। समासे कृते समस्यमानपदानां विभक्तीनां लुक् भवति। तथापि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इति परिभाषया प्रत्ययलक्षणं कृत्वा एतद् इति सुबन्तमस्ति। अतः सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञा भवति। अतः एतद् इति पदस्य अन्ते विद्यमानः यर् दकारः अस्ति। ततः परम् मुरारिशब्दस्य मकारः अनुनासिकः अस्ति। अतः अनुनासिके परे यरः दकारस्य स्थाने अनुनासिकः विधीयते। तत्र अचः यँ वँ लँ ञ् म् ङ् ण् न् एते अनुनासिकाः उपलब्धाः। तेषु स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया दकारेण अन्तरतमः आदेशः कर्तव्यः। अतः अत्र आन्तरतम्यपरीक्षा कर्तव्या। सा अत्र प्रदर्श्यते।

आन्तरतम्यपरीक्षा -

प्रमाणकृदान्तर्यमस्ति न वा - प्रमाणमत्र उच्चारणकालः। दकारः अर्धमात्रिकः, आदेशेषु एकाधिकाः अर्धमात्रिकाः। अतः कश्चिदेकः अपि प्रमाणतः अन्तरतमः नास्ति।

अर्थकृदान्तर्यमस्ति न वा - वर्णानां न कोऽपि अर्थः। समुदायो ह्यर्थवान् तस्यैकदेशोऽनर्थकः इति न्यायः। अतः अर्थतः आन्तर्यं न विचार्यते।

गुणकृदान्तर्यमस्ति न वा - गुणः अत्र बाह्ययत्नः। दकारस्य बाह्ययत्नाः संवारनादघोषाल्पप्राणाः। आदेशेषु अचं विहाय समेषाम् बाह्ययत्नाः संवारनादघोषाल्पप्राणाः। अतः कश्चिदेकः अपि गुणतः अन्तरतमः नास्ति।

स्थानकृदान्तर्यमस्ति न वा - दकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः। आदेशेषु लृतुलसानां दन्ताः इति वचनात् लृँ लँ न् एषाम् उच्चारणस्थानमपि दन्ता एव। एषु नकार एव अन्तरतमः। अतः दकारस्य स्थाने नकारः भवेत्। तेन एतन्मुरारिः इति रूपं सिद्ध्यति।

८.१२.१) प्रत्यये भाषायां नित्यम्। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - पाणिनिमुनिः लौकिकसंस्कृतभाषाम् हि भाषा इति व्यपदिशति। लौकिकसंस्कृतभाषायाम् अनुनासिकादि-प्रत्यये परे पदान्तस्य यरः नित्यम् अनुनासिकः भवति। अत्र यः परत्वेन गृहीतः प्रत्ययः तस्य आद्यवर्णः अनुनासिकः अस्ति चेत् इदं वार्तिकं प्रवर्तते।

उदाहरणम् - तन्मात्रम्। चिन्मयम्।

समन्वयः - तत् प्रमाणं यस्य इति विग्रहः। तद् इति दकारन्तात् सर्वनाम्नः परम् मात्रच्- तद्धितप्रत्यये विहिते तद् मात्रम् इति स्थितिः उद्भवति। तत्र मात्रच् इति अनुनासिकादिप्रत्ययः। तद्धितप्रत्ययः सुबन्ताद् एव भवति। अतः तद् इति सुबन्तम् अस्ति। तत्र सुपः लुक् भवति। तथापि प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् इति परिभाषया प्रत्ययलक्षणं कृत्वा तद् इत्यस्य पदसंज्ञा सिद्ध्यति। अतः अत्र तद् इत्यस्य दकारः पदान्तः अस्ति। दकारस्य स्थाने यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति सूत्रेण विकल्पेन

अनुनासिके प्राप्ते अनेन वार्तिकेन नित्यम् अनुनासिकः विधीयते। तदा दकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया दकारेण अन्तरतमः नकारः एव आदेशः भवति। तेन तन्मात्रम् इति साधु रूपं निष्पद्यते।

चिद् एव इति विग्रहः। चित् इति सुबन्तपदात् परं स्वार्थे मयट् तद्धितप्रत्ययः विधीयते। तदा चित् मय इति स्थितिः उद्भवति। पूर्ववदेव चित् इत्यस्य पदसंज्ञा भवति। एवञ्च झलां जशोऽन्ते इति परिभाषया तकारस्य स्थाने स्थानत आन्तर्याद् दकारः भवति। तदा चिद् मय इति जायते। तदा दकारस्य स्थाने यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति सूत्रेण विकल्पेन अनुनासिके प्राप्ते अनेन वार्तिकेन नित्यम् अनुनासिकः विधीयते। तदा दकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया दकारेण अन्तरतमः नकारः एव आदेशः भवति। तेन तन्मय इति जाते प्रक्रियया तन्मयम् इति साधु रूपं निष्पद्यते।

[८.१३] तोर्लि॥ (८.४.५९)

सूत्रार्थः - लकारे परे तवर्गस्य परसवर्णः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे पदद्वयमस्ति। तोः लि इति सूत्रे उपात्तानां पदानां सन्धिच्छेदः। तोः (६/१), लि (७/१)। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रात् परसवर्णः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। परस्य सवर्णः परसवर्णः इति षष्ठीतत्पुरुषः समासः। सूत्रार्थो भवति - लकारे परे तवर्गस्य परसवर्णः भवति। अत्र तवर्गस्य स्थाने य आदेशः विधीयमानः स परस्य लकारस्य सवर्णः स्याद्। लकारस्य ल् लँ इति द्वावेव सवर्णौ।

उदाहरणम् - तल्लयः। विद्वाल्ँलिखति।

सूत्रार्थसमन्वयः - तस्मिन् लयः इति सप्तमीतत्पुरुषः। तस्य लयः इति षष्ठीतत्पुरुषः वा। समासे कृते तद् लयः इति स्थितिः उद्भवति। तवर्गाद् दकारात् परः लकारः अस्ति। अतः तोर्लि इति सूत्रेण दकारस्य स्थाने लकारस्य सवर्णः विधेयः अस्ति। स्थानी दकारः अननुनासिकः। स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया अननुनासिकेन दकारेण अन्तरतमः अननुनासिकः लकार एव आदेशः स्यात्। तेन तल्लयः इति साधु रूपं निष्पद्यते।

विद्वान् लिखति इति वाक्यम्। वाक्ये संहितायाः विवक्षा अस्ति चेत् अत्र तोः नकारात् परं लिखति इति शब्दस्य लकारः अस्ति। अतः तोर्लि इति सूत्रेण नकारस्य स्थाने परस्य लकारस्य सवर्णः विधेयः अस्ति। स्थानी नकारः अनुनासिकः। अतः स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया अनुनासिकेन नकारेण अन्तरतमः अनुनासिकः लँकार एव स्यात्। तेन विद्वाल्ँलिखति इति साधु रूपं निष्पद्यते।

इदमत्रावधेयं यत् विद्वाँल्लिखति विद्वाल्ँलिखति इति द्वयोः भेदः अस्ति। विद्वाँल्लिखति इति रूपे अनुनासिकः आकारः अस्ति न तु लकारः। विद्वाल्ँलिखति इति रूपे तु लँ अनुनासिकः अस्ति। अतः इदमेव इष्टं रूपम्, न तु विद्वाँल्लिखति इति।

पाठगतप्रश्नाः-३

२२. एतन्मुरारिः इत्यत्र दकारस्य नकारः केन सूत्रेण।

२३. तोर्लि इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२४. चित् मयम् इति स्थिते सन्धौ कति रूपाणि भवन्ति।

२५. प्रत्यये भाषायां नित्यम् इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२६. तोर्लि इति सूत्रस्योदाहरणं लिखत।

[८.१४] उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य॥ (८.४.६०)

सूत्रार्थः - उदः परयोः स्था-स्तम्भोः पूर्वसवर्णः भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। उदः इति उद् इति उपसर्गस्य पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। स्थास्तम्भोः इति षष्ठीद्विवचनम्। पूर्वस्य इति षष्ठ्येकवचनम्। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रात् सवर्णः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। पदयोजना - उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य सवर्णः।

सूत्रार्थनिष्पादनम् - उदः इत्यत्र या पञ्चमी सा दिग्योगपञ्चमी इति कथ्यते। तस्यां सत्याम् तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषासहकारेण उद् इत्यस्माद् अव्यवहितपरस्य कार्यं भवति। उदः इति पञ्चमीनिर्देशेन कार्यं विहितमस्ति। किञ्च स्थास्तम्भोः इति षष्ठी अस्ति। अतः उदः परस्य कार्यं विहितमिति स्पष्टम्। परस्य सम्पूर्णस्य स्था अथवा स्तम्भ् इति अनयोः स्थाने कार्यं प्राप्तम्। अथवा अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया स्थास्तम्भोः अन्त्यस्य अलः आदेशः प्राप्तः। तम् अपवादत्वेन प्रबाध्य आदेः परस्य इति परिभाषासहकारेण अर्थः भवति यत् स्था स्तम्भ् इत्यनयोः आद्यस्य अलः स्थाने आदेशः भवति।

कः आदेशः इत्यस्ति प्रश्नः। तत्रोच्यते पूर्वस्य सवर्णः आदेशः स्यात्। पूर्वं दकारः अस्ति। तस्य सवर्णः आदेशः स्यात्। दकारस्य त् थ् द् ध् न् इति पञ्च सवर्णाः सन्ति। तेषु कतमः स्यात्। तदा स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्था स्तम्भ् इति अनयोः आदिवर्णः सकारः, तेन अन्तरतमः आदेशः स्यात्। अत एव आन्तरतम्यपरीक्षा इष्टा। सूत्रार्थो भवति - उदः परयोः स्था-स्तम्भोः आदेः पूर्वसवर्णः भवति। अत्र आन्तरतम्यपरीक्षा कर्तव्या। सा अत्र प्रदर्श्यते।

आन्तरतम्यपरीक्षा -

स्थानकृदान्तर्यमस्ति न वा - सकारस्य उच्चारणस्थानं दन्ताः। आदेशेषु लृतुलसानां दन्ताः इति वचनात् दकारस्य सवर्णानां त् थ् द् ध् न् एषाम् उच्चारणस्थानमपि दन्ता एव। अतः सकारेण सदृशतमः तेषु कश्चिदेकः न लभ्यते। सर्वे समानाः।

प्रमाणकृदान्तर्यमस्ति न वा - प्रमाणमत्र उच्चारणकालः। सकारः अर्धमात्रिकः, आदेशेषु त् थ् द् ध् न् एते समेऽपि अर्धमात्रिकाः। अतः कश्चिदेकः अपि प्रमाणतः अन्तरतमः नास्ति।

अर्थकृदान्तर्यमस्ति न वा - वर्णानां न कोऽपि अर्थः। समुदायो ह्यर्थवान् तस्यैकदेशोऽनर्थकः इति न्यायः। अतः अर्थतः आन्तर्यं न विचार्यते।

गुणकृदान्तर्यमस्ति न वा - गुणः अत्र बाह्ययत्नः।

वर्णः	बाह्ययत्नः			
स्	**विवारः**	**श्वासः**	**अघोषः**	**महाप्राणः**
त्	विवारः	श्वासः	अघोषः	अल्पप्राणः
थ्	**विवारः**	**श्वासः**	**अघोषः**	**महाप्राणः**
द्	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः
ध्	संवारः	नादः	घोषः	महाप्राणः
न्	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः

अतः सकारेण सदृशः बाह्यप्रयत्नः केवलम् थकारस्य एव अस्ति। अतः सकारस्य स्थाने दकारस्य सवर्णः थकार एव आदेशः भवितुमर्हति।

अतः उद् स्थानम् , उद् स्तम्भनम् इत्यत्र सकारस्य स्थाने थकारे उद् थ्थानम् , उद् थ्तम्भनम् इति स्थितिः जायते। तदा -

[८.१५] झरो झरि सवर्णे॥ (८.४.६४)

सूत्रार्थः - हलः परस्य झरः वा लोपः सवर्णे झरि परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। झरः झरि सवर्णे इति सूत्रगतपदच्छेदः। झरः (६/१), झरि (७/१), सवर्णे (७/१)। हलो यमां यमि लोपः इति सूत्रात् हलः इति पञ्चम्यन्तं पदं , लोपः इति प्रथमान्तं च पदमनुवर्तते। झयो होऽन्यतरस्याम् इति सूत्रात् अन्यतरस्यामिति अव्ययपदमनुवर्तते। अन्यतरस्याम् इति अव्ययस्य विभाषा विकल्पः वा अर्थः। तदा पदयोजना - हलः झरः झरि सवर्णे लोपः अन्यतरस्याम्। सूत्रार्थे भवति - हलः परस्य झरः वा लोपः सवर्णे झरि परे। अर्थात् क्रमेण हल्+झर्+सवर्णझर् इति स्थितिः उद्भवति चेत् पूर्वझरः लोपः विकल्पेन भवति।

उदाहरणम् - उद् थ् थानम् , उद् थ् तम्भनम्। अत्र हल् दकारः अस्ति। ततः परम् थकारः झर् अस्ति। थकारात् परम् थकारः तकारः च सवर्णः झर् अस्ति। अतः झरो झरि सवर्णे इति सूत्रेण दकारात् परस्य थकारस्य विकल्पेन लोपः भवति। तदा -

लोपपक्षे   लोपाभावपक्षे

उद् थानम् ,   उद् थ् थानम्

उद् तम्भनम्   उद् थ् तम्भनम्

इति स्थितिः जायते। तत्राधुना खरि च इति सूत्रेण दकारात् परम् खर् चतुर्षु रूपेषु वर्तते। अतः सर्वत्र दकारस्य स्थाने स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानतः अन्तरतमः चर् तकारः एव भवति तदा -

लोपपक्षे   लोपाभावपक्षे

उत् थानम् - उत्थानम्   उत् थ् थानम् - उत्थ्थानम्

उत् तम्भनम् - उत्तम्भनम्   उत् थ् तम्भनम् - उत्थ्तम्भनम्

इत्थम् लोपपक्षे उत्थानम् उत्तम्भनम् इति रूपद्वयम् भवति। लोपाभावपक्षे च उत्थ्थानम् उत्थ्तम्भनम् एतद्रूपद्वयं भवति।

[**विस्तारः - (परीक्षायाः कृते नास्ति)** - उद् थानम् इत्यादिस्थिते लोपे लोपाभावे च या स्थितिः उद्भवति तत्र खरि च (८.४.५४) इति सूत्रदृष्ट्या लोपविधायकं झरो झरि सवर्णे (८.४.६४) इति अपि च थकारविधायकं उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८.४.६०) इति सूत्रद्वयमपि असिद्धम्। अतः खरि च (८.४.५४) इति सूत्रं तु मूलं सकारं दृष्ट्वा एव दकारस्य तकारं करोति। तथापि रूपाणि तानि एव स्युः। भाष्यकारमते तु खरि च (८.४.५४) इति सूत्रस्य अष्टाध्याय्यां स्थानं परिवर्त्य शश्छोऽटि (८.४.६२) इति सूत्रादनन्तरम् स्थाप्यते। तदा तु उपरि कृतः लोपः किञ्च सकारस्य कृतः थकारः द्वौ अपि सिद्धौ स्याताम्। परन्तु अयं सर्वोऽपि विषयः बालोपयोगी नास्ति इति मत्त्वा तथा अस्मिन् ग्रन्थे न उपन्यस्यते। इयं चर्चा विशिष्टानां विशिष्टजिज्ञासाप्रशमनाय प्रदत्ता इति आस्तां तावत्।]

[८.१६] झयो होऽन्यतरस्याम्॥ (८.४.६१)

सूत्रार्थः - झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णः वा भवति।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। झयः (५/१), हः (६/१), अन्यतरस्याम् इति विभाषार्थकम् अव्ययम्। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य (८.४.६०) इति सूत्रात् पूर्वस्य इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः इति सूत्रात् सवर्णः इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। तदा पदयोजना भवति - झयः हः पूर्वस्य सवर्णः अन्यतरस्याम्। सूत्रार्थो भवति - झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णः वा भवति।

उदाहरणम् - वाग्घरिः। वाग्हरिः।

सूत्रार्थसमन्वयः - वाचि हरिः इति सप्तमीतत्पुरुषः। वाणीविषये पटुः वाक्पटुः इति तदर्थः। समासे कृते वाक् हरिः इति स्थितिः उद्भवति। वाक् इति प्रत्ययलक्षणेन पदमस्ति। अतः झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण ककारस्य स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषया स्थानतः आन्तर्याद् जश् गकारः भवति। तेन वाग्

हरिः इति जाते तत्र झय् गकारः अस्ति, ततः परं हकारः अस्ति। अत्र प्रकृतसूत्रेण हकारस्य स्थाने आदेशः कर्तव्यः अस्ति। कः आदेशः। पूर्वस्य सवर्णः। कः पूर्वः। गकारः। के तस्य सवर्णाः क ख ग घ ङ एते पञ्च। एकः स्थानी, आदेशाः पञ्च। अतः स्थान्यादेशसंख्यावैषम्यम् अस्ति। अतः एव स्थानेऽन्तरतमः इति परिभाषा सञ्चारणीया। तेन आन्तरतम्यपरीक्षा कर्तव्या।

आन्तरतम्यपरीक्षा -

स्थानकृदान्तर्यमस्ति न वा - स्थानिनः हकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठः। आदेशेषु अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः इति वचनात् गकारस्य सवर्णानां क ख ग घ ङ एषाम् उच्चारणस्थानमपि कण्ठः एव। अतः हकारेण सदृशतमः तेषु कश्चिदेकः न लभ्यते। सर्वे आदेशाः समानाः।

[अत्र एकं लौकिकमुदाहरणम् विषयस्य सुबोधाय दीयते - रामः दश जनान् वदति यत् मम हस्ते पञ्च आम्रफलानि सन्ति। भवत्सु यस्य हस्ते मम फलैः सदृशतमानि फलान्ति सन्ति, तस्मै अहं पुरस्कारं दास्यामि।

तत्र प्रथमः प्रसङ्गः - तत्र तेषु प्रत्येकं जनानाम् हस्ते पञ्च फलानि सन्ति। परन्तु कस्यचित् एकम् आम्रफलम्, कस्यचिद् द्वे, कस्यचित् त्रीणि कस्यचित् पुनः चत्वारि इति। कस्यचित् एकस्य मन्दारस्य हस्ते पञ्च आम्रफलानि सन्ति। तदा कः सदृशतमः। तदा यस्य हस्ते पञ्च फलानि सन्ति स एव सदृशतमः। अतः पुरस्कारः मन्दाराय दीयते।

द्वितीयः प्रसङ्गः - तेषु प्रत्येकं जनानाम् हस्ते पञ्च फलानि सन्ति। किञ्च सर्वेषां हस्ते पञ्च बदरफलानि सन्ति। एकस्यापि हस्ते आम्रफलानि न सन्ति। तदा कः सदृशतमः। तदा सर्वे समानाः। न कश्चन एकः सदृशतमः। अतः पुरस्कारः न दीयते।

अतः एव यदि आदेशे विद्यमानाः सर्वेऽपि समानाः सन्ति तर्हि तेषु न कोऽपि अन्तरतमः।]

प्रमाणकृदान्तर्यमस्ति न वा - प्रमाणमत्र उच्चारणकालः। हकारः अर्धमात्रिकः, आदेशाः क ख ग घ ङ एते समेऽपि अर्धमात्रिकाः। अतः तेषु कश्चिदेकः अपि प्रमाणतः अन्तरतमः नास्ति।

अर्थकृदान्तर्यमस्ति न वा - वर्णानां न कोऽपि अर्थः। समुदायो ह्यर्थवान् तस्यैकदेशोऽनर्थकः इति न्यायः। अतः अर्थतः आन्तर्यं न विचार्यते।

गुणकृदान्तर्यमस्ति न वा - गुणः अत्र बाह्ययत्नः।

	वर्णः	**बाह्ययत्नः**			
स्थानी	**ह**	**संवारः**	**नादः**	**घोषः**	**महाप्राणः**
	क	विवारः	श्वासः	अघोषः	अल्पप्राणः
	ख	विवारः	श्वासः	अघोषः	महाप्राणः

	वर्णः	बाह्ययत्नः			
आदेशाः	ग	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः
	घ	**संवारः**	**नादः**	**घोषः**	**महाप्राणः**
	ङ	संवारः	नादः	घोषः	अल्पप्राणः

अतः हकारेण सदृशः बाह्यप्रयत्नः केवलम् घकारस्य एव अस्ति। अतः हकारस्य स्थाने गकारस्य सवर्णः घकार एव आदेशः भवितुमर्हिति। तेन पूर्वसवर्णपक्षे वाग् घरिः - वाग्घरिः इति रूपं निष्पद्यते। पूर्वसवर्णस्य वैकल्पिकत्वात् पक्षे वाग्हरिः इति द्वितीयं रूपं निष्पद्यते।

[८.१७] शश्छोऽटि॥ (८.४.६२)

सूत्रार्थः - झयः परस्य शस्य छः वा अटि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। शः छः अटि इति सूत्रगतपदच्छेदः। शः (६/१), छः (१/१), अटि (७/१)। झयो होऽन्यतरस्याम् इति सूत्राद् झयः इति पञ्चम्येकवचनान्तम् , अन्यतरस्याम् इति अव्ययम् इति पदद्वयमनुवर्तते। तदा पदयोजना भवति - झयः शः छः अटि अन्यतरस्याम्। सूत्रस्यार्थो भवति - झयः परस्य शस्य छः वा अटि। अर्थात् यदि झय् + श + अट् इति स्थितिः भवेत् तर्हि शकारस्य स्थाने विकल्पेन छकारः भवतीति।

उदाहरणम् - तच्छिवः तच्शिवः।

सूत्रार्थसमन्वयः - सः शिवः इति विग्रहः अथवा तस्य शिवः इति वा विग्रहः। समासे कृते सुपां च लुकि तद् शिवः इति स्थितिः उद्भवति। अत्र झय् दकारः अस्ति, ततः परं शिवशब्दस्य आदिमवर्णः शकारः अस्ति। शकारात् परम् अट् इकारः अपि अस्ति। अतः अत्र शश्छोऽटि इति सूत्रं प्रवृत्तिम् अर्हति। परन्तु स्तोः दकारस्य श्चुना शकारेण योगः अस्ति। अतः स्तोः श्चुना श्चुः सूत्रमपि अत्र प्रसक्तम् भाति। किञ्च झल् दकारः अस्ति, ततः परं खर् शकारः अस्ति। अतः खरि च (८.४.५४) इति सूत्रमपि प्रवृत्तिम् अर्हति। त्रिषु सूत्रेषु युगपत् प्राप्तेषु वस्तुतः विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति परिभाषया निर्णयः अन्यत्र क्रियते। परन्तु असिद्धकाण्डे अर्थात् त्रिपाद्याम् तन्न सम्भवति। त्रिपाद्याम् तु पूर्वं प्रति परशास्त्रम् असिद्धम्। अतः सति सम्भवे पूर्वसूत्रम् आदौ प्रवर्तते। तत्पश्चात् ततः परवर्ति सूत्रम् इति क्रमः। अतः स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण स्तोः दकारस्य स्थानतः आन्तर्यात् श्चुत्वे जकारे तज् शिवः इति स्थितिः भवति। तदा झल् जकारः झशः शकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः खरि च इति सूत्रेण झलः जकारस्य स्थाने स्थानत आन्तर्याद् चर्त्वे चकारे कृते तच् शिवः इति स्थितिः उद्भवति। अधुनात्र झय् चकारः अस्ति, ततः परं शकारः अस्ति, शकारात् परम् अट् इकारः अस्ति। अत एव शश्छोऽटि इति सूत्रेण शकारस्य विकल्पेन छकारे कृते छत्वपक्षे तच् छिवः - तच्छिवः इति छत्वाभावपक्षे च तच् शिवः - तच्शिवः इति रूपे निष्पद्येते।

८.१७.१) छत्वममीति वाच्यम्। (वार्तिकम्)

वार्तिकार्थः - शश्छोऽटि इति सूत्रे अटि इति यदुक्तं तद् विहाय अमि इति वक्तव्यम् इति वार्तिकार्थः। अर्थात् झयः परस्य शकारस्य विकल्पेन छत्वम् भवति अमि परे इति। अट् इति प्रत्याहारस्य ञमङणनम् इति सूत्रस्य मकारं यावत् परिधिः वर्धनीयः इति।

उदाहरणम् - तच्छ्लोकः। तच्श्लोकः।

सः श्लोकः - तच्छ्लोकः इति कर्मधारयसमासः। समासे कृते सुपां लुकि च तद् श्लोकः इति स्थितिः उद्भवति।

अत्र स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति, खरि च (८.४.५४) इति, शश्छोऽटि (८.४.६२) इति त्रीणि सूत्राणि युगपत् प्राप्तानि। एतानि असिद्धकाण्डे अर्थात् त्रिपाद्याम् सन्ति। त्रिपाद्याम् पूर्वं प्रति परशास्त्रम् असिद्धम्। अतः सति सम्भवे पूर्वसूत्रम् आदौ प्रवर्तते।

तदा स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण स्तोः दकारस्य स्थानतः आन्तर्यात् श्चुत्वे जकारे तज् श्लोकः इति स्थितिः भवति। तदा झल् जकारः झशः शकारात् अव्यवहितपूर्वः अस्ति। अतः खरि च इति सूत्रेण झलः जकारस्य स्थाने स्थानत आन्तर्याद् चर्त्वे चकारे कृते तच् श्लोकः इति स्थितिः उद्भवति। अधुनात्र झय् चकारः अस्ति, ततः परं शकारः अस्ति, शकारात् परम् अट् नास्ति। अत एव शश्छोऽटि इति सूत्रेण अत्र छत्वं न सम्भवति। अत एव इदं वार्तिकं प्रणीतम् कात्यायनमुनिना। तत्र शकारात् परं लकारः अस्ति। स च अटि नास्ति, अमि अस्ति। अतः प्रकृतवार्तिकेन शकारस्य विकल्पेन छकारे कृते छत्वपक्षे तच् छ्लोकः - तच्छ्लोकः इति छत्वाभावपक्षे च तच् श्लोकः - तच्श्लोकः इति रूपे निष्पद्येते।

पाठगतप्रश्नाः-४

२७. उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२८. झरो झरि सवर्णे इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

२९. झयो होऽन्यतरस्याम् इति सूत्रस्योदाहरणं किम्।

३०. शश्छोऽटि इति सूत्रस्योदहरणं किम्।

पाठसारः

इदं सन्धिप्रकरणम् असिद्धकाण्डे अवस्थितम्। अतः अत्र पूर्वं प्रति परं सूत्रम् असिद्धमस्ति। तेन कदा कस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः भवतीति निर्णयाय सूत्राणां पौर्वापर्यक्रमः अवश्यम् ज्ञातव्यः। तदर्थम् असिद्धकाण्डस्य अष्टाध्यायीक्रमेण कण्ठस्थीकरणं बहु व्युत्पत्तिवर्धकमस्ति।

व्याकरणस्य कार्यं हि साधुशब्दनिर्माणम्। तत्र प्रकृत्या सह प्रत्ययः योज्यते। सुप् तिङ् च प्रत्ययः योज्यते चेत् समुदायः पदसंज्ञकः भवति। पदस्य अन्ते सकारः बहुत्र लभ्यते। यथा सु जस् शस् ऐस् भिस् भ्यस् ङसि ङस् ओस् इति सुपि, तस् सिप् थस् वस् मस् थास् इति तिङि सकारान्ताः प्रत्ययाः सन्ति। अन्येऽपि केचित् एतेषां स्थाने आदेशाः भवन्ति तदा पदान्ते सकारः लभ्यते। अस्य पदान्ते सकारस्य ससजुषो रुः इति सूत्रेण रुत्वं भवति।

रुत्वात् परं यदि खर् अवसानं वा स्यात् तर्हि खरवसानयोः विसर्जनीयः इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गः भवति। यदि विसर्गात् परं खय् स्यात् तर्हि विसर्गस्य सकारः भवति। यदि शर् स्यात् तर्हि विकल्पेन विसर्गः सकारो वा वा शरि इति सूत्रेण भवति।

सकारस्य तवर्गस्य च शकारेण चवर्गेण च यथासंभवं योगे सकारतवर्गयोः स्थाने श्चुत्वं स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रेण भवति।

पदान्ते झल् अस्ति चेत् तस्य स्थाने जश्त्वं झलां जशोऽन्ते इति सूत्रेण विधीयते। खरि परे झलां चर्त्वं खरि च इति सूत्रेण विधीयते।

शात् परस्य तवर्गस्य चवर्गो न भवति इति शात् इति सूत्रस्यार्थः। उत्सर्गसूत्रं कृत्वा अपवादः निषेधः वा क्रियते इति पाणिनिसरणी। तत्रेदं शात् इति सूत्रं निषेधसूत्रम्।

सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ विधीयेते ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण। परन्तु पदान्तात् टवर्गात् परस्य स्तोः ष्टुत्वं निषिध्यते न पदान्ताट्टोरनाम् इति सूत्रेण। एवञ्च तवर्गस्य षकारे परे ष्टुत्वं निषिध्यते तोः षि इति सूत्रेण।

पदान्तस्य यरः अनुनासिके परे अनुनासिकः विकल्पेन विधीयते यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति सूत्रेण। लकारे परे तवर्गस्य परसवर्णः विधीयते तोर्लि इति सूत्रेण।

हलः परस्य झरः विकल्पेन लोपः सवर्णे झरि परे विधीयते झरो झरि सवर्णे इति सूत्रेण। झयः परस्य हस्य पूर्वसवर्णः विकल्पेन विधीयते झयो होऽन्यतरस्याम् इति सूत्रेण।

यदि झय् + श + अम् इति स्थितिः भवेत् तर्हि शकारस्य स्थाने विकल्पेन छकारः विधीयते शश्छोऽटि इति सूत्रेण।

पाठान्तप्रश्नाः

अधः केचित् प्रश्नाः दीयन्ते। तेषाम् उत्तराणि प्रामुख्येन दीर्घाणि एव सन्ति। सूत्रव्याख्यानं रूपसाधनं च इति द्वौ भवतः व्याकरणस्य प्रश्नस्य मुख्यौ प्रकारौ। अच्सन्धिप्रकरणे योग्यतावर्धनांशे एकस्य सूत्रस्य व्याख्यानं सविस्तरं प्रदर्शितम् अस्ति। तद् दृष्ट्वा बुद्ध्वा च एतेषामपि सूत्राणां व्याख्यानं कर्तव्यम्।

झलां जश् झशि इति सूत्रे रूपसाधनं कथं कर्तव्यमिति रूपसाधनस्य नैके प्रकाराः सविस्तरं प्रदर्शिताः सन्ति। अतः तत् स्थलं दृष्ट्वा बुद्ध्वा च अन्येषामपि रूपाणां साधने प्रयासः निष्ठया विधेयः। प्रथमं लघु रूपं साधनीयम्। ततः परं क्रमशः विस्तारः कर्तव्यः।

१. ससजुषो रुः इति सूत्रं व्याख्यात।

२. स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रं व्याख्यात।

३. झलां जशोऽन्ते इति सूत्रं व्याख्यात।

४. ष्टुना ष्टुः इति सूत्रं व्याख्यात।

५. यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति सूत्रं व्याख्यात।

६. अत्र अधः प्रारम्भस्थितिः दीयते। किञ्च यद्रूपं साधनीयं तदपि दीयते। ततः प्रदत्तानि रूपाणि ससूत्रं साधयत।

प्रारम्भः	साध्यं रूपम्
तद् श्लोकः	तच्श्लोकः
तद् शिवः	तच्छिवः
अच् ह्रस्वः	अज्झ्रस्वः
उद् स्थानम्	उत्थानम्
षट् मासाः	षण्मासाः
सत् मार्गः	सन्मार्गः
मृद् मयम्	मृण्मयम्
कृष्णस् चपलः	कृष्णश्चपलः
सत् छात्रः	सच्छात्रः
एतद् तु	एतत्तु
उद् तिष्ठ	उत्तिष्ठ

प्रारम्भः	साध्यं रूपम्
मन्त्रान् लिख	मन्त्राल्ँलिख
तद् नाम	तन्नाम
तद् चयः	तच्चयः
शिवस् शंकरः	शिवश्शंकरः
तद् न	तन्न
मनाक् हसति	मनाग्घसति
ग्रामाद् चलितः	ग्रामाच्चलितः
उद् खननम्	उत्खननम्
वाच् माधुर्यम्	वाङ्माधुर्यम्
हृद् मण्डितः	हृन्मण्डितः
सुहृद् मित्रम्	सुहृन्मित्रम्

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. सकारान्तपदस्य सजुषन्तपदस्य च अन्त्यस्य रुः भवति खरि परे।

२. पदान्तस्य रः इति अनयोः समानविभक्तिकत्वात् तदन्तविधिर्भवति।

३. अवसाने रेफस्य विसर्गः खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति सूत्रेण।

४. विसर्गात् शरि परे विसर्गस्य विसर्गः विकल्पेन वा शरि इति सूत्रेण भवति।

५. स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रे स्तोः स्थानिनः श्चुना आदेशेन यथासंख्यमस्ति।

६. स्तोः श्चुना श्चुः इति सूत्रे स्तोः स्थानिनः श्चुना निमित्तेन सह योगे यथासंख्यन्नास्ति।

७. सत् चित् स्थिते प्रथममेव स्तोः श्चुना श्चुः सूत्रं न प्रवर्तेत। यद्यपि स्तोः तकारस्य श्चुना चकारेण योगः दृश्यते तथापि झलां जशोऽन्ते इति सूत्रं प्रवर्तते। यतो हि - असिद्धकाण्डे पूर्वसूत्रं प्रति परसूत्रम् असिद्धम् अस्ति। अतः सत् चित् इति स्थिते सर्वादौ असिद्धकाण्डे झलां जशोऽन्ते (८.२.३९) इति सूत्रं प्रवर्तते। तेन तकारस्य जश् दकारः भवति। तदा सद् चित् इति स्थितिः भवति। अत्रापि आपाततः स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति किञ्च खरि च (८.४.५४) इति अनयोः युगपत् प्राप्तिः अस्ति। परन्तु स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इति सूत्रम् असिद्धकाण्डे पूर्वम् अस्ति, खरि च (८.४.५४) इति परम् अस्ति। अतः पूर्वसूत्रस्य स्तोः श्चुना श्चुः (८.४.३९) इत्यस्य प्रवृत्तिः आदौ भवति। तेन स्तोः दकारस्य श्चुः जकारः भवति। तदा सज् चित् इति स्थितिः उपजायते।

८. शात् परस्य तोः चुना योगे चुत्वं न।

९. प्रश्नः इत्यत्र शकारात् परः स्तुः अस्ति। अतः शात् परस्य तोः चुत्वं शात् इति सूत्रेण निषिध्यते। अतः तत्र स्तोः श्चुना योगेऽपि श्चुत्वं न।

१०. १)

११. १)

१२. ४)

१३. १)

उत्तराणि-२

१४. सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ स्तः।

१५. ष्टुना ष्टुः इति सूत्रे स्तोः स्थानिनः ष्टुना आदेशेन यथासंख्यमस्ति।

१६. ष्टुना ष्टुः इति सूत्रे स्तोः स्थानिनः ष्टुना निमित्तेन योगे यथासंख्यन्नास्ति।

१७. पदान्तात् टवर्गात् परस्य नामवयवभिन्नस्य स्तोः ष्टुः न।

१८. षण्णाम् इत्यत्र पदान्तात् टवर्गात् परस्य स्तोः ष्टुत्वं निषेधसत्त्वेऽपि अनाम्नवति-नगरीणामिति वाच्यम् इति वार्तिकबलात् भवति।

१९. सन् षष्ठः इत्यत्र स्तोः ष्टुना योगेऽपि तवर्गात् नकारात् षकारे परे ष्टुत्वं तोः षि इति निषेधान्न।

२०. १)

२१. ४)

-

२२. एतद् मुरारिः इति स्थिते दकारस्य नकारः यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा इति सूत्रेण भवति।

२३. लकारे परे तवर्गस्य परसवर्णः भवति इति तोर्लि सूत्रस्यार्थः।

२४. चित् मयम् इति स्थिते सन्धौ चिन्मयम् इति एकमेव रूपम् भवति।

२५. प्रत्यये भाषायां नित्यम् इति सूत्रस्यार्थस्तावत् - लौकिकसंस्कृतभाषायाम् अनुनासिकादि-प्रत्यये परे पदान्तस्य यरः नित्यम् अनुनासिकः भवति।

२६. तोर्लि इति सूत्रस्योदाहरणं तावत् तल्लयः, विद्वाल्ँलिखति इत्येतानि।

उत्तराणि-३

२७. उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति सूत्रस्यार्थस्तावत् - उदः परयोः स्था-स्तम्भोः पूर्वसवर्णः भवति।

२८. हलः परस्य झरः वा लोपः सवर्णे झरि परे इति झरो झरि सवर्णे इति सूत्रस्यार्थः।

२९. झयो होऽन्यतरस्याम् इति सूत्रस्योदाहरणं वाग्घरिः।

३०. शश्छोऽटि इति सूत्रस्य तच्छिवः तच्शिवः इति।

।।इति अष्टमः पाठः।।